

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز با عنوان:
Sociocultural Factors Influencing the Durability of
Jāme' Atiq Mosque of Isfahan
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

مقاله پژوهشی

عوامل فرهنگی-اجتماعی تأثیرگذار بر مانایی مسجد جامع عتیق اصفهان

سیما خالقیان^۱، سودابه ادیب زاده^۲، مهدی سعدوندی^{۳*}

۱. دانشجوی دکتری معماری، دانشکده معماری، دانشگاه هنر اصفهان، ایران.
۲. کارشناس ارشد مطالعات معماری، دانشکده معماری، دانشگاه هنر اصفهان، ایران.
۳. استادیار، عضو هیئت علمی گروه معماری، دانشگاه هنر اصفهان، ایران.

تاریخ انتشار: ۱۴۰۰/۰۱/۰۱

تاریخ پذیرش: ۹۹/۷/۲۶

تاریخ دریافت: ۹۸/۱۰/۲۶

چکیده

بیان مسئله: مسجد جامع اصفهان یکی از مهم‌ترین ابنیه تاریخی دوره اسلامی است که تا کنون پژوهش‌های گوناگونی پیرامون آن انجام شده، اما بیشتر این پژوهش‌ها متوجه وجه کالبدی آن بوده و وجوه فرهنگی و اجتماعی آن، کمتر مورد توجه واقع شده است. از سویی دیگر، مسجد جامع اصفهان بنایی است که در گذر قرن‌ها همچنان مانا به حیات خویش ادامه داده است؛ بنابراین پژوهش حاضر در جستجوی پاسخ این پرسش‌هاست: عوامل فرهنگی و اجتماعی تأثیرگذار بر مانایی مسجد جامع اصفهان چیست و این عوامل چگونه توانسته‌اند، در دورانی که هنوز قوانین و علوم حفاظتی و مرمتی شناخته‌شده نبود، تداوم حیات کالبدی و کارکردی این بنا را سبب شوند؟

هدف پژوهش: با توجه به آنچه گفته شد، هدف از این پژوهش شناخت عوامل فرهنگی-اجتماعی تأثیرگذار بر مانایی مسجد جامع عتیق اصفهان در طول تاریخ، با تکیه بر منابع تاریخی و مستندات کالبدی (کتیبه‌های مسجد) و پژوهش‌های معاصر است. نتایج این پژوهش می‌تواند به تدوین راهکارهای مناسب‌تری جهت نگهداری بافت‌های تاریخی کمک کند که، علاوه بر حفظ کالبد بافت‌های تاریخی، مبتنی بر مشارکت اجتماعی و البته توأم با حفظ زندگی باشد.

روش پژوهش: در این پژوهش از نظریه زمینه‌ای استفاده شده که برگرفته از داده‌هایی است که در طی فرایند پژوهش به صورت نظام‌مند گردآوری و تحلیل شده‌اند. براساس این روش، ابتدا کدگذاری باز تا مرحله اشباع نظری صورت پذیرفت و پس از آن، دسته‌بندی و تجزیه و تحلیل کدها تا مرحله کدهای گزینشی انجام شد. نتیجه‌گیری: نتایج پژوهش بیانگر آن است که پنج عامل اساسی فرهنگی و اجتماعی، شامل حضورپذیری، مشارکت‌پذیری، فرهنگ بانی‌گری و وقف، تغییرپذیری و روزآمدی، نقش پرنگی را در مانایی مسجد جامع اصفهان ایفا کرده و طی قرن‌ها این مسجد را از زوال و نیستی محافظت کرده‌اند.

واژگان کلیدی: مسجد جامع اصفهان، مانایی، عوامل فرهنگی و اجتماعی.

مقدمه و بیان مسئله

ایجاد اتحاد در درون جامعه و تقویت روابط اجتماعی افراد است. [...] در محیط سنتی اسلام، استفاده از مسجد به گونه‌ای ایده‌آل بود؛ زیرا مسجد به‌عنوان مکانی چندمنظوره برای عبادت و گردهمایی، قرائت قرآن، تصمیم‌گیری سیاسی و نیز مکانی برای استراحت مورد

مسجد صرفاً مکانی برای برگزاری نماز نیست و از این رو با نمازخانه متفاوت است. مسجد علاوه بر هدف مذهبی دارای هدف اجتماعی نیز هست. «هدف اجتماعی مسجد،

* نویسنده مسئول: ۰۹۱۲۲۰۹۸۷۸۹، m.saedvandi@aui.ac.ir

تغییر است» (گرابار، ۱۳۸۸، ۳۹). لذا این پژوهش در پی آن است که عوامل فرهنگی و اجتماعی تأثیرگذار بر زنده بودن مسجد جامع اصفهان را - که در اینجا با اصطلاح مانایی از آن سخن رفته است - در طول تاریخ مورد بررسی قرار دهد. امروز بنای مسجد به عنوان میراث ملی و جهانی شناخته شده و، تحت حمایت‌های قانونی خاص، رابطه مردم با آن جبراً محدود شده است. این بنا در کنار حفظ بخشی از کارکرد خود، تبدیل به مکانی برای بازدید گردشگران شده است، اما هنوز هم مکانی برای حضور اقشار مختلف جامعه اصفهان است (تصویر ۱). دستاورد این پژوهش به تدوین راهکارهایی برای حفظ مانایی ابنیه تاریخی کمک خواهد کرد که مبتنی بر فرهنگ بومی و متکی بر مشارکت مردمی باشند.

مبانی نظری پژوهش

بررسی پژوهش‌های مرتبط می‌تواند در شناخت واژه مانایی مورد نظر این پژوهش راهگشا باشد. مانایی با واژه‌هایی چون ماندگاری، پایداری، نامیرایی، جاودانگی در ارتباط است. در لغت‌نامه دهخدا واژه ماندگار از ریشه پهلوی ماندن و مانستن آمده است و به کسی اطلاق می‌شود که درجایی اقامت طولانی یا دائمی داشته باشد، «آنکه بماند یا آهنگ ماندن کرده باشد» و از طرفی دیگر واژه پایداری بر استوار، ثابت، جاودان و همیشگی بودن دلالت می‌کند (دهخدا، ۱۳۷۷). «ماندگاری! ماندگار یعنی ماندنی، یعنی آنچه بتواند باقی باشد و تداوم یابد. به قول لنینچ ماندگاری

استفاده قرار می‌گرفت. این کاربرد انعکاسی از مفهوم امت است که از زمان حیات پیامبر در مدینه رواج داشته است» (مرتضی، ۱۳۸۷، ۱۲۶-۱۲۷)؛ بنابراین مسجد و حیات اجتماعی اسلام با هم پیوندی ناگسستنی دارند. بر این اساس، این پژوهش نیز در جستجوی عوامل فرهنگی و اجتماعی تأثیرگذار در حفظ حیات یا مانایی مسجد عتیق اصفهان است که با آنکه «وجوه مختلفی از ارزش‌های آن از جمله تاریخی، باستان‌شناسی، معماری، سازه‌ای و زیبایی‌شناسی بررسی و معرفی شده است، اکثر مطالعات انجام‌شده با تأکید بر خوانش ارزش‌های تاریخی بنا بوده است» (قلعه‌نویی و کلانتری، ۱۳۹۲، ۱۸)؛ بنابراین کمتر پژوهشی به شناخت فرهنگی و اجتماعی این مسجد پرداخته است. در صورتی که، به گفته گدار، نمی‌توان گفت این مسجد بنایی صرفاً معماری است و در تشریح آن باید به مسائل فرهنگی نیز توجه داشت (گدار، ۱۳۱۶، ۶۸-۷۰). این مسجد بنایی است فراتر از کالبد معماری محض و، همچون بسیاری از بناهای تاریخی، تبدیل به کالبدی مرده نشده است؛ چنانکه گالدیری می‌گوید، باید دید «چرا برخی از بناها و به خصوص این مسجد، صاحب تاریخ و سرگذشتی ویژه هستند، اما برخی دیگر نظیر ابنیه شامخ صفوی و مملوک و مغول یا عثمانی، به رغم بازسازی‌ها و مرمت‌هایی که در گذر زمان به خود دیده‌اند، بدان معنا تاریخی ندارند؟ آیا پاسخ این سؤال، جنبه فرهنگی دارد؟» (گالدیری، ۱۳۷۰، ۲۴۳)؛ به گفته گرابار «این مسجد بنایی زنده در شهری زنده است، حتی هنوز هم مرتباً در حال

تصویر ۱. تداوم حضور اقشار مختلف مردم در مسجد جامع اصفهان و حفظ کارکرد و زندگی در آن. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

مشخص می‌کند (الکساندر، ۱۳۹۰، ۶۰). هر بنایی که براساس این الگوها شکل بگیرد و با آن‌ها هماهنگ باشد وارد ساحت جاودانگی می‌شود. از طریق همین الگوهاست که جاودانگی در معماری با فرهنگ ارتباط می‌یابد. بر این اساس، جاودانگی یک بنا به رابطه آن با جامعه و فعالیت‌های آن جامعه در آن وابسته است. مفهوم جاودانگی مورد نظر الکساندر با مفهوم مانایی به‌کاررفته در این پژوهش قرابت دارد، اما واژه جاودانگی ناظر بر زنده‌بودن یک بنا از آغاز شکل‌گیری تا آینده و برای همیشه است و این موضوع برای آینده مسجد جامع اصفهان قابل اثبات نیست. امین پور و همکاران مسجد جامع اصفهان را بنایی تاریخی دانسته‌اند که همچنان زنده و پویا است و از تعبیر «زنده‌بودن» برای این مفهوم استفاده کرده‌اند. پژوهش مذکور حجم بالای مداخلات حفاظتی را عامل این «زنده‌بودن» در طول تاریخ می‌داند و بخشی از عوامل فرهنگی و اجتماعی را موجب «زنده‌ماندن» مسجد جامع اصفهان دانسته است که به‌طور مستقیم منجر به تأثیر در کالبد بنا شده‌اند (امین پور، اولیاء، عباسی هرفته و کلانتری، ۱۳۹۲، ۲۷-۳۷).

با این وصف، پژوهش پیش رو واژه مانایی را برای مفهوم زنده‌بودن مسجد جامع اصفهان، به معنای حفظ کالبد در کنار کارکرد و پویایی آن، مورد استفاده قرار می‌دهد. پژوهش‌های انجام‌شده پیشین فرهنگ را امری جامد در صورت ظاهری بنا دانسته‌اند و نقش نیروی فرهنگی جامعه در پاسداری از بنا و زندگی آن را مورد بررسی قرار نداده‌اند؛ در حالی که این پژوهش سعی دارد در ابتدا این نیروی فرهنگی را شناسایی کند و سپس سازوکار اجتماعی آن را در ایفای نقش در مانایی مسجد جامع اصفهان مورد بررسی قرار دهد.

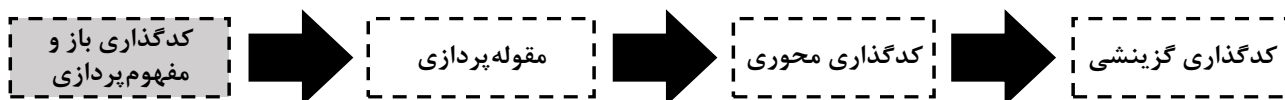
روش انجام پژوهش

روش کار در این پژوهش به‌صورت کیفی و متکی به راهبرد «نظریه زمینه‌ای»^۳ است. داده‌های مورد نیاز از طریق مستندات کالبدی بنا، یعنی بنای مسجد جامع اصفهان، و البته کتیبه‌ها، به‌عنوان زبان تاریخی مسجد جامع اصفهان، و منابع مکتوب، شامل متون تاریخی مرتبط با مسجد جامع اصفهان و سایر پژوهش‌های مرتبط، استخراج شد. به‌منظور روشن‌تر شدن موضوع و نحوه رسیدن به چارچوب پژوهش، بخشی از فرآیند تجزیه و تحلیل در این پژوهش در **جدول ۱ تا ۴** آورده شده است. این جداول شامل مراحل کدگذاری باز تا کدگذاری گزینشی (تصویر ۲) و رسیدن به یکی از عوامل پنج‌گانه مطرح‌شده در این پژوهش، تحت عنوان «نقش حضورپذیری در مانایی مسجد جامع

عبارت است از میزان مقاومت عناصر یک شهر در مقابل فرسودگی و زوال و دارا بودن توانایی فعالیت طی دوره طولانی» (پاکزاد، ۱۳۸۱).

در پژوهش‌های مختلفی که در ارتباط با پژوهش حاضر انجام شده است، واژه‌های متفاوتی در ارتباط با مانایی و مفاهیم نزدیک به آن به کار گرفته شده و این بیانگر آن است که هنوز تأملی عمیق برای مشخص کردن مفهوم دقیق و علمی این واژگان در حوزه معماری صورت نگرفته است. به عنوان مثال، شفیعیان داریانی و همکاران در پژوهشی سعی کرده‌اند مفهوم ماندگاری و تفاوت آن با پایداری را تدوین کنند. در این پژوهش «عنصر معنا و معنویت، توجه به فرهنگ و استفاده از کهن‌الگوها و توانایی جذب مخاطب» عامل ماندگاری آثار تاریخی و وجه تفاوت ماندگاری و پایداری معرفی شده‌اند (شفیعیان داریانی، پورجعفر و قبادی، ۱۳۹۳، ۳۲). فروزنده و همکاران نیز در پژوهشی دیگر در جست‌وجوی آن بوده‌اند «که جاودانگی تا چه حد در ویژگی‌های فیزیکی اثر و تا چه حد در فرهنگ یا عوامل متفاوتی ریشه دارد؟» و در این راستا، ضمن طبقه‌بندی و سپس بررسی و نقد انواع نظریات مرتبط با حوزه ماندگاری و جاودانگی اثر معماری، ماندگاری را مفهومی وابسته به کالبد فیزیکی و جاودانگی را فراکالبدی می‌دانند و نتیجه می‌گیرند که «اگرچه کالبد بسیاری از آثار ماندگار معماری همچنان باقی است، ولی از آنجا که حیات ندارند و برای مردم فرهنگ‌سازی و حیات‌بخشی نمی‌کنند، جاودانگی نداشته و در عین ماندگاری مرده‌اند» (فروزنده، نقره‌کار و حمزه‌نژاد، ۱۳۸۸). به عبارتی دیگر، این پژوهش تداوم حضور معنا در کنار کالبد بنای تاریخی را معادل با جاودانگی در نظر گرفته است. در پژوهشی دیگر، پورجعفر حضور معنا را عاملی برای جاودانگی در نظر گرفته است. این پژوهش به موضوع جاودانگی در حوزه شهرسازی پرداخته است و شهر رم را به‌عنوان نمونه مورد مطالعه بررسی کرده است. به عقیده پژوهشگر این «ریشه‌ها و پایه‌های معنوی و روحانی» هستند که منجر به جاودانگی بافت شهری و هر نوع اسکان بشری می‌شوند (پورجعفر، ۱۳۸۲).

واژه «جاودان»^۴ به معنای همیشه، دائم، پایدار و پاینده است (دهخدا، ۱۳۷۷). در حالی که واژه ماندگاری بیشتر بر جنبه فیزیکی اثر و مقاومت کالبدی آن در مقابل فرسایش ناشی از گذشت زمان و عوامل مختلف دلالت دارد (Harris, 2005, 346)؛ الکساندر نیز در کتاب «معماری و راز جاودانگی» از الگوی رویدادهایی سخن می‌گوید که از اجزای اصلی تشکیل‌دهنده بنا محسوب می‌شوند. هر فرهنگ همواره الگوی رویدادهای خود را با نام عناصر کالبدی مکان که در آن فرهنگ «متداول» اند

تصویر ۲. مراحل انجام پژوهش. مأخذ: نگارندگان.

جدول ۱. مفهوم پردازی و کدگذاری داده‌ها. مأخذ: نگارندگان.

منبع	داده	مفهوم	مرحله پژوهش
کتاب سفرنامه شاردن	«استادان و طلاب علوم دینی زیر طاق‌هایی که از جلو با دری بسته می‌شوند گرد می‌آیند و به تدریس و تحصیل می‌پردازند» (شاردن، ۱۳۷۲، ۵۰۱).	کد: نقش کارکرد آموزشی در حضور کاربران	کدگذاری باز
کتاب سفرنامه شاردن	«دالان کتاب‌فروشی‌ها دارای اتاق‌هایی است که در یکی از آن‌ها وسایل مراسم سوگواری نگهداری می‌شود. تابوت‌خانه از آن این نام یافته که چندین تابوت برای انتقال مردگان به گورستان، در آنجاست [...] اتاق دیگر چهار چادر نام دارد، زیرا در آن چهار خیمه کوچک نگهداری می‌شود که هنگام دفن جسد زنان روی قبر برپا می‌دارند» (همان).	کد: نقش کارکرد آیینی در حضور کاربران	کدگذاری باز

جدول ۲. مقوله پردازی مفاهیم. مأخذ: نگارندگان.

مقوله	مفهوم‌ها	مرحله کدگذاری
نقش کارکردهای چندگانه مسجد جامع در حضور کاربران	کد: نقش کارکرد آیینی در حضور کاربران	مقوله پردازی
	کد: نقش کارکرد آموزشی در حضور کاربران	مقوله پردازی
	کد: نقش کارکرد سیاسی در حضور کاربران	مقوله پردازی
	کد: نقش کارکرد عبادی در حضور کاربران	مقوله پردازی

جدول ۳. کدگذاری محوری. مأخذ: نگارندگان.

کد محوری	مقولات	مرحله کدگذاری
نقش حضورپذیری در مانایی مسجد جامع اصفهان	نقش کارکردهای چندگانه مسجد جامع در حضور کاربران	کدگذاری محوری (کد علی)
	نقش باورها و اعتقادات مردم به مسجد در حضور کاربران	کدگذاری محوری (کد تعاملی)
	نقش کیفیت دسترسی به مسجد در حضور کاربران	کدگذاری محوری (کد زمینه‌ای)

جدول ۴. کدگذاری گزینشی. مأخذ: نگارندگان.

کدگذاری کدهای گزینشی (مرحله نهایی کدگذاری)	کدهای محوری
نقش حضورپذیری در مانایی مسجد جامع اصفهان	- نقش احساس تعلق خاطر در تداوم حضور - نقش کارکردهای چندگانه مسجد در تداوم حضور - نقش کیفیت دسترسی به مسجد در تداوم حضور - نقش باورها و اعتقادات مردم در تداوم حضور
نقش مشارکت‌پذیری در مانایی مسجد جامع اصفهان	- وجود امکان مشارکت مردم در مرمت و بازسازی قسمت‌های مختلف - وجود امکان مشارکت مردم در مراسم مذهبی - وجود امکان شکل‌گیری روابط اجتماعی در مسجد و مشارکت در آن
نقش فرهنگ بانی‌گری در ماندگاری مسجد جامع اصفهان	- حضور و عمل بانیان مردمی - حضور و عمل بانیان حکومتی
نقش فرهنگ وقف در ماندگاری مسجد جامع اصفهان	- وقف زمین و ملک - وقف اموال - وقف تجهیزات (سنگ آب، زیلو و غیره) - دیگر کدهای محوری ...
نقش امکان تغییرپذیری و روزآمدی در ماندگاری مسجد جامع اصفهان	- تغییر به دلیل افزایش جمعیت - تغییر به دلایل مذهبی - تغییر به دلیل تغییر ذائقه

ایجاد کیفیت حضورپذیری مورد مطالعه قرار می‌گیرد (تصویر ۳).

- احساس تعلق خاطر

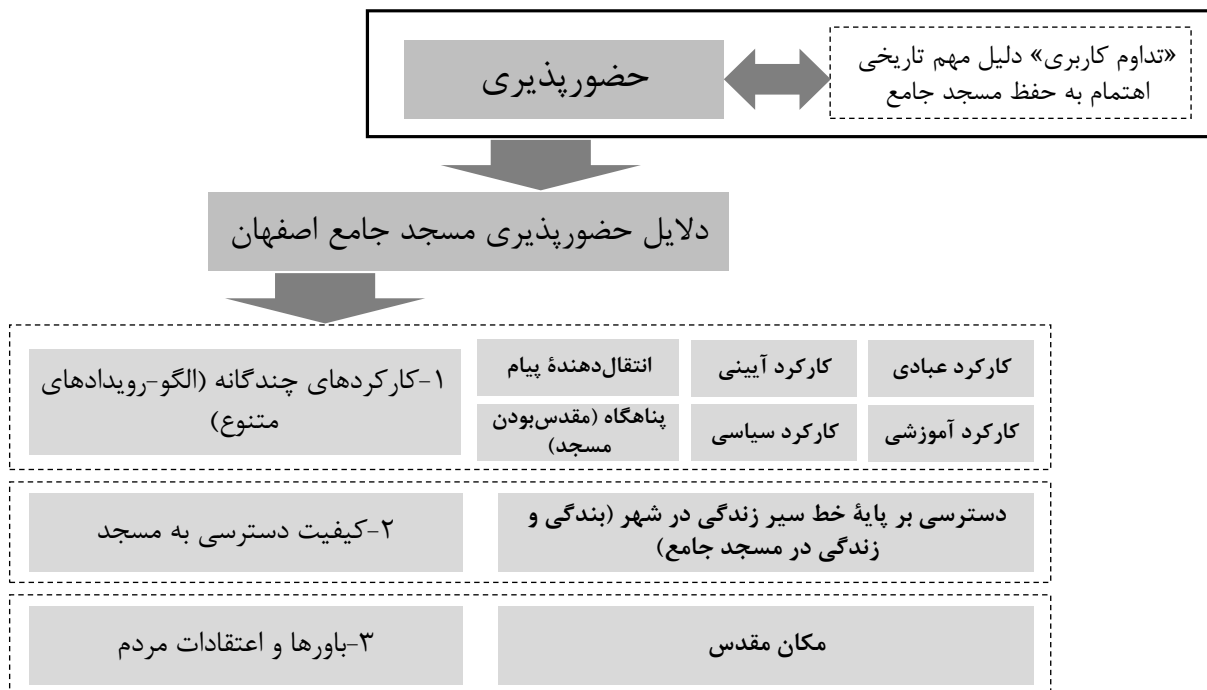
ماندگاری بافت تاریخی، چه در زمان حاضر و چه در تداوم آن در طول تاریخ، به حضور آدمی و ارتباط کنش‌مند او با محیط وابسته است. از این رو ضروری است، برای ماندگاری بناها و بافت تاریخی، از متروک‌ماندن و بی‌رونق‌شدن آن در مقیاس‌های مختلف جلوگیری شود. تداوم بافت تاریخی زمانی محقق می‌شود که ساکنان از زندگی در خانه و محله خود رضایت داشته باشند و از همسایگی و ماندگارشدن در محله خود لذت ببرند. در این حالت، باگذشت زمان، تعاملات اجتماعی و نیاز به انجام فعالیت‌ها در محله بیشتر می‌شود، ساکنان نسبت به محله خود تعلق خاطر می‌یابند و در پی آن در نگهداری و بهبود وضعیت محله مشارکت می‌کنند؛ امری که شاخص اصلی و دلیل ماندگاری یک محله خواهد بود (کلانتری خلیل‌آباد و درخشانی، ۱۳۹۳، ۴). در واقع اجتماع‌پذیری به افزایش حس تعلق مردم نسبت به محله کمک می‌کند. افزایش حس تعلق نسبت به فضای زندگی، حضورپذیری بنا یا بافت و در نتیجه تداوم کارکرد آن را سبب می‌شود؛ بنابراین حضورپذیری و اجتماع‌پذیری در مفهوم کلی‌تر از جمله عوامل تأثیرگذار بر مانایی معماری هستند (خالقیان و صالحی، ۱۳۹۸).

اصفهان» است. جدول ۴ بیانگر تداوم همین روند برای عوامل پنج‌گانه مطرح‌شده در این پژوهش است.

یافته‌های پژوهش

مطابق با آنچه در روش پژوهش عنوان شد، پنج محور اصلی به‌عنوان عوامل اصلی فرهنگی تأثیرگذار در مانایی مسجد جامع اصفهان شناسایی شدند که شامل تأثیر حضورپذیری، تأثیر مشارکت‌پذیری، تأثیر فرهنگ بانی‌گری، تأثیر فرهنگ وقف و تأثیر روزآمدی و تغییرپذیری در مانایی مسجد جامع اصفهان هستند. در ادامه به بررسی هر یک از این عوامل به تفکیک بررسی می‌شوند.

• **تأثیر حضورپذیری در مانایی مسجد جامع اصفهان**
قابلیت حضورپذیری یکی از عوامل مؤثر در ماندگاری مسجد است. اگر «نیاز به حفظ کاربری» را یکی از دلایل عمده‌ا‌ه‌تمام تاریخی در حفظ ابنیه تاریخی زنده بدانیم، قابلیت بنا در حفظ کاربری و به عبارت دیگر حضورپذیری بنا علت اصلی حفظ کاربری و مانایی بنا است. به عبارتی «با قرارگیری در بستر زمانی و فهم شرایط انجام حفاظت در گذشته، غالب مداخلات حفاظتی شناسایی‌شده در معماری ایران، واجد علل مشخص و قابل‌فهمی هستند. هرچند این علل متنوع است؛ اما در عموم آن‌ها مشترکاتی وجود دارد که می‌توان آن را ذیل عنوان محوری تداوم کارکرد گردآوری کرد» (عباسی هرفته، ۱۳۹۴، ۴۶). در ادامه پتانسیل‌های فرهنگی مسجد جامع اصفهان در

تصویر ۳. پتانسیل‌های فرهنگی مسجد جامع اصفهان در ایجاد کیفیت حضورپذیری. مأخذ: نگارندگان.

دادگاه، مکانی برای تبلیغات و مناظرات و تقابلهای سیاسی و مذهبی، و پناهگاه اشاره کرد (جدول ۵).

مسجد جامع در درجه اول مکانی برای نیایش بود؛ بنا به گفته مافروخی «برای هر نماز کمتر از پنج هزار نفر در آنجا گرد نمی آمد» (هنر فر، ۱۳۵۰، ۷۹). عبادت مسلمان در مسجد از نظر خداوند ارزشمندتر است و از این منظر، اعتقادات مذهبی یکی از دلایل عمده حضور مسلمانان در مسجد است.

دیگر کارکرد مسجد جامع اصفهان، که در منابع مختلف تاریخی همواره به آن اشاره شده است، کارکرد آموزشی آن است. همچنین مسجد جامع اصفهان مکانی برای برگزاری مراسم سوگواری برای مردگان و دارای مکانهایی برای انجام الزامات مربوط به این آیین در دین اسلام بود. این موضوع در مسجد جامع اصفهان چنان مرسوم بود که فضاهای متعددی مخصوص به این کار در این مسجد وجود داشت.

به علاوه مسجد جامع اصفهان در طول تاریخ محلی برای انواع رویدادهای سیاسی، از اعلام احکام حکومتی تا تقابلات سیاسی، بود. اصفهان در طول تاریخ همواره

یکی از موارد نشان دهنده این احساس تعلق حمایت مردم از مسجد عتیق در برابر تصمیم شاه عباس برای استفاده از مصالح مسجد عتیق در ساخت مسجد جامع عباسی است. این حمایت مردمی، که منجر به انصراف شاه عباس از این تصمیم شد، در سفرنامه شاردن نیز مورد اشاره قرار گرفته است (شاردن، ۱۳۷۲، ۴۵۹-۴۶۰). در طول تاریخ هرگز استقبال مردم از مسجد جامع عباسی به پای استقبال ایشان از مسجد عتیق نرسید و این احساس تعلق مردم به مسجد یکی از عوامل حضور آن ها تلقی می شود.

- کارکردهای چندگانه مسجد جامع اصفهان

در مسجد جامع اصفهان در طول تاریخ مجموعه الگو-رویدادهایی در جریان بوده است که مسجد را به مکانی فراتر از کارکرد مسجد به عنوان محلی برای نیایش تبدیل می کرده است. این کارکردهای چندگانه یکی از عوامل افزایش حضورپذیری مساجد در طول تاریخ بوده است. از جمله کارکردهای چندگانه مسجد جامع اصفهان که در این پژوهش مورد شناسایی قرار گرفته است، علاوه بر نیایشگاه بودن، می توان به کارکرد مسجد جامع به عنوان امانت گاه، مدرس و مدرسه، کتابخانه، مکان برگزاری آیین سوگواری،

جدول ۵. نمونه موردی از شواهد، کارکردهای چندگانه، نقش تنوع کارکرد در حضورپذیری. مأخذ: نگارندگان.

عامل مستخرج از شواهد	نمونه موردی از شواهد
حضورپذیری (کارکردهای چندگانه) مدرس و مدرسه	مافروخی در کتاب محاسن اصفهان که آن را در دوره ملک شاه سلجوقی به نگارش درآورده درباره کارکرد آموزشی مسجد چنین می گوید: «پهلوی هر جری شیخی قرار دارد و جماعتی از طلاب گرد او را گرفته به وظیفه درس یا ریاضت نفس اشتغال دارند. آراستگی این بنا به واسطه مناظره فقها و مباحثه علما و مجادله متکلمین و پندهای واعظین است. در آنجا صوفیان و علما و کسانی دیده می شوند که به حال عبادت در مسجد اقامت گزیده و با تسبیح و دعا زندگانی را می گذرانند. روبه روی مسجد کتابخانه ای با حجرات گوناگون و مخازنش واقع است. این کتابخانه به وسیله استادالرئیس ابوالعباس احمدالضبی ساخته شده و او کتب مربوط به همه گونه علوم را که به مرور ایام فضلا و ادبای سابق انتخاب کرده اند در آنجا جمع نموده است.» (هنر فر، ۱۳۵۰، ۷۹).
حضورپذیری (کارکردهای چندگانه) آیین سوگواری	«زیر یکی از گنبدها حوض بزرگ دیگری ساخته شده و حوض های کوچک دیگری نیز در نقاط مختلف مسجد، مخصوصاً کنار غسال خانه وجود دارد» (شاردن، ۱۳۷۲، ۵۰۱).
حضورپذیری (کارکردهای چندگانه) رویدادهای سیاسی-کتابخانه	در دوره سلجوقی همچنین فرقه اسماعیلیه (باطنیه) موجب برخی درگیری ها و خرابی های عمدی در مسجد جامع اصفهان شد که جابری انصاری در این باره چنین می گوید: «آن سال به شاهای محمود بن محمد بن ملک شاه، باطنیان اسماعیلیه شب مسجد را برای مخزن کتبش آتش زدند» (جابری انصاری، ۱۳۲۲، ۱۹۸).
حضورپذیری (کارکردهای چندگانه) رویدادهای سیاسی	فرمان های حکومتی نیز به صورت کتبی و برای اطلاع رسانی همگانی و البته به زبان فارسی در مسجد جامع اصفهان فراوان دیده می شود. به عنوان مثال کتیبه ای مبنی بر اینکه «به پاس غلبه بر ازبکان شاه طهماسب اول صفوی وجوه چوپان بیگی دارالسلطنه اصفهان را بخشیده است» (هنر فر، ۱۳۵۰، ۱۵۰) و یا «فرمان منع ورود امرای عظام و مقربان و ملازم پادشاهی به خانه و کاشانه مردم [...]» (همان، ۸۴) و فرمان منع گرفتن پول و صدور حواله به خانه ها و محلات اصفهان از شاه اسماعیل صفوی مورخ به سال ۹۱۱ هجری (همان، ۸۶) و فرمان شاه طهماسب صفوی مبنی بر بخشش دو هزار تومان مالیات اصفهان و توابع آن (همان، ۸۸).
حضورپذیری (کارکردهای چندگانه) پناهگاه	مردم اصفهان در زمان حمله مسعود غزنوی به مسجد جامع اصفهان پناه بردند (ابونعیم اصفهانی، ۱۳۷۷، ۳۳) یا در زمستانی سخت به مسجد پناه بردند و برخی چوب های آن را برای گرم کردن خود، سوزاندند (جابری انصاری، ۱۳۲۲، ۱۹۷).

به صورت کتیبه و برای اطلاع رسانی همگانی و البته به زبان فارسی در مسجد جامع اصفهان فراوان دیده می شود (تصویر ۴).

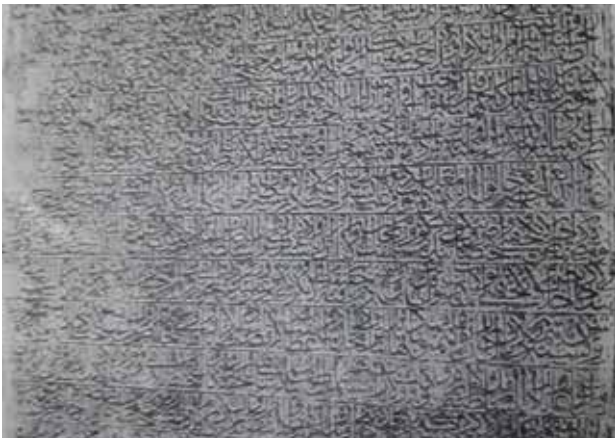
حضور گروه های مختلف مذهبی در کنار هم در مسجد جامع اصفهان نیز شرایط فرهنگی ویژه ای در مسجد فراهم می آورده که بر تغییرات کالبدی و پویایی آن تأثیرگذار بوده است. مسجد جامع این پتانسیل را ایجاد می کرد که پیام هایی از سوی افرادی به مخاطبان منتقل شود. این پیام ها بسته به فرستنده پیام متفاوت بود. شخصیت های سیاسی پیام های سیاسی، شخصیت های مذهبی پیام های مذهبی و عارف مسلکان و غیره هر یک پیام خاص خود را از طریق مسجد به گوش سایرین و آیندگان می رساندند. شاید در نگاه اول چنین به نظر آید که گوناگونی مذهبی زمینه تخریب را در مسجد فراهم آورده، اما از سویی دیگر زمینه حفظ مسجد در سایه رقابت های سیاسی و مذهبی گروه های مختلف برای مطرح کردن بیشتر خود و به دست آوردن قلوب مردم از طریق انجام ساخت و ساز و اقدامات مرمتی در مسجد را فراهم کرده است؛ و بالطبع، هر فرقه و گروهی که به مسجد آسیبی رسانده، منفور شده و مورد لعن قرار گرفته است.

- باورها و اعتقادات مردم به مسجد

مسجد جامع اصفهان برای مردم اصفهان نقش پناهگاه داشته است و این نقش ارتباط نزدیکی با مقدس بودن این مسجد در اذهان مردم اصفهان دارد. مسجد جامع اصفهان مکانی است مقدس که نباید در آن به جان و مال کسی تعدی شود و هر که در آن پناه جوید مصون است و خداوند نیز او را در پناه خویش حفظ می کند. نکته جالب توجه این است که نگاه مقدس به مسجد بیشتر در باورها و اعتقادات مردم بوده است و پادشاهان به مسجد بیشتر به عنوان مکانی برای نشان دادن جاه و جلال خویش می نگریستند؛

درگیر منازعات مذهبی و سیاسی گوناگونی بوده^۴ و مسجد جامع اصفهان، به عنوان نقطه کانونی و اثرگذار شهر، همواره در مرکز این منازعات بوده است. همچنین، در دوره سلجوقی، فرقه اسماعیلیه (باطنیه) موجب برخی درگیری ها و خرابی های عمدی در مسجد جامع اصفهان شد. چنانکه جابری انصاری می گوید «آن سال به شاهی محمود بن محمد بن ملکشاه، باطنیان اسماعیلیه شب مسجد را برای مخزن کتبش آتش زدند» (جابری انصاری، ۱۳۲۲، ۱۹۸). از همین جمله، می توان منازعات میان شیعه و سنی و تأثیرات آن را بر مسجد جامع اصفهان نام برد. یکی از معروف ترین و تأثیرگذارترین منازعات سیاسی و مذهبی، که بر تغییرات کالبدی مسجد اثرگذار بوده، منازعه میان تاج الملک و نظام الملک در زمان سلجوقی است. مجادله میان این دو وزیر سلجوقی به کتیبه نگاری یکی علیه دیگری و یا به رخ کشیدن قدرت در کتیبه ها می انجامد.^۵ زیرا اینجا مسجدی است که تمامی مردم مخاطب آن اند و کتیبه ها به مثابه ستون سیاسی روزنامه ای هستند که مردم را در جریان وقایع قرار می دهند. گرابار به این مجادلات کتیبه ای میان این دو اشاره و نتیجه گیری می کند که «در واقع ما هرگز نخواهیم فهمید که آیا ملکشاه یا نظام الملک در این جهت به فکر گنبد افتاده اند که مسجد در وضع بدی قرار داشت، یا ایشان یک قسمت ستون ایستا را ویران کردند تا گنبد جدید خودشان را جای آن بسازند» (گرابار، ۱۳۸۸، ۸۹-۹۰).

این ها همه به این معناست که معماری وسیله ای برای بیان افکار و اعتقادات این اشخاص بوده و ناظران را به دیدن، اندیشیدن و انتخاب فرا می خوانده و بی جنگ و خونریزی به سوی اعتقاداتشان دعوت می کرده است. این کارکرد به همین جا ختم نمی شود، بلکه فرمان های حکومتی نیز

تصویر ۴. فرمان های سلطنتی. راست: فرمان شاه طهماسب صفوی درباره منع ورود امرای عظام و ملازمان و مقربان شاهی به خانه و کاشانه مردم؛ چپ: فرمان شاه طهماسب مبنی بر بخشش دوهزار تومان مالیات. مأخذ: هنر فر، ۱۳۵۰.

• تأثیر مشارکت‌پذیری در مانایی مسجد جامع اصفهان
مشارکت‌پذیری به معنای مشارکت جامعه در فرآیند نگهداری و حفظ زندگانی مسجد جامع اصفهان است (تصویر ۶).

مشارکت‌پذیری با حضورپذیری ارتباط مستقیم دارد و لازمه مشارکت‌پذیری، حضورپذیری است اما حضورپذیری الزاماً منجر به مشارکت‌پذیری نخواهد شد. با توجه به نقش حیاتی مسجد جامع اصفهان در جامعه و پیرنگ‌بودن نسبت حکومت با مسجد و کارکرد آن در حکومت‌داری و امور سیاسی، وجود امکان مشارکت مردم و نقش آن‌ها عجیب است؛ اما این نقش در طول عمر این مسجد تداوم داشته است. گرابار اشاره‌ای به این مطلب دارد که در مسجد جامع اصفهان دسته‌ای از اقدامات مرمتی توسط استادکارانی، بدون آنکه از جایی سفارشی گرفته باشند، صورت می‌پذیرفته است (گرابار، ۱۳۸۸، ۱۱۰). شاهد این ادعا از کتیبه‌های به‌جای‌مانده قابل استخراج است (جدول ۷).

از نظر دین اسلام، تمامی مردم اعم از شاه و رعیت، فقیر و غنی، برده و آزاد، در نزد خداوند یکی هستند. اسلام دینی است اجتماعی و بنابراین یک مسلمان نمی‌تواند نسبت به جامعه اسلامی و محیط کالبدی آن بی‌تفاوت باشد. مشارکت در فرآیند نگهداری از مسجد جامع اصفهان از وظایف مسلمانی است و بنابراین، این قبیل اقدامات از جانب مردم دور از انتظار نبوده است؛ و این‌چنین است که فرهنگ مردم در مشارکت در حفظ مسجد جامع اصفهان منجر به مانایی این بنا شده است.

• تأثیر فرهنگ بانی‌گری و وقف در مانایی مسجد جامع اصفهان

میان مفهوم وقف و بانی‌گری ارتباط نزدیکی وجود دارد؛ با این تفاوت که مفهوم بانی‌گری جامعیت بیشتری در حوزه معماری و مرمت بنا دارد. «واقفان به تدارک منابع

اعتقادات مردم در مورد مسجد جامع اصفهان و جایگاه مقدس آن در اذهانشان نقش مهمی در جاودانگی آن ایفا کرده است (جدول ۶).

- کیفیت دسترسی به مسجد

امکان دسترسی آسان به مسجد از نقاط مختلف بافت شهر و برای گروه‌های مختلف جامعه تداوم حضور مردم را در آن تضمین می‌کرد. این کیفیت دسترسی برخلاف مساجد امروزی، که بر مبنای دسترسی با اتومبیل است، انسان‌محور است؛ و این انسان‌محوری تنها به معنای وجود مسیر براساس جثه و اندام آدمی نیست، بلکه به معنای شکل‌گیری مسیر براساس شیوه کار و زندگی افراد جامعه است. رسیدن از بیرون مسجد جامع اصفهان به درون و مرکز آن، به شیوه‌ای منحصر به فرد صورت می‌پذیرد. مسجد جامع اصفهان یک عنصر تندیس‌گون شهری و مجزا از بافت اطراف آن، همانند کلیساها در فضای شهری در غرب، نیست. «مسجد جامع عتیق به علت گستردگی، نفوذپذیری ناشی از تعدد ورودی‌ها، مجاورت با محله‌های مسکونی، بازار و مقبره علامه مجلسی و همچنین به دلیل نقش عملکردی آن و ارتباط با زندگی روزمره مردم، نقشی فراتر از تک بنا به عهده دارد و حتی می‌توان آن را به‌مانند یک میدان محلی و گره شهری در نظر گرفت» (قلعه‌نویی و کلانتری، ۱۳۹۲). این ارتباط از جنس مسیرهای ارتباطی تعریف‌شده و معمول نیست؛ بلکه از جنس خط سیری برای تداوم زندگی روزانه است. جریان زندگی روزانه در شهر ناخودآگاه مؤمن را به سوی مسجد می‌کشاند و او، بدون گذر از سلسله‌مراتبی خاص و بدون مواجهه با نمادی به‌خصوص و بی‌آنکه لحظه عبور از مرز زندگی روزانه به سوی پرستش خدا را درک کند، سوار بر جریان زندگی وارد مسجد می‌شود (تصویر ۵).

جدول ۶. نمونه موردی از شواهد، پناهگاه‌بودن و مقدس‌بودن مسجد جامع اصفهان، نقش تنوع کارکرد در حضورپذیری. مأخذ: نگارندگان.

عامل مستخرج از شواهد	نمونه موردی از شواهد
حضورپذیری (کارکردهای چندگانه)	به‌عنوان نمونه «اصفهانیان در غیاب مسعود غزنوی، بر نماینده او شوریدند. مسعود بار دیگر بر اصفهان تاخت» (کسای، ۱۳۷۶، ۱۸۶) «و نزدیک به پنج هزار تن از اهالی آنجا را کشت و شهر را از نو به اطاعت خود درآورد. در همین واقعه بود که عمال مسعود تمامی مردم شهر را برای امان‌دادن به مسجد جامع فراخواندند» (ابونعیم اصفهانی، ۱۳۷۷، ۳۳). شاهدی دیگر، که نشان از تقدس مسجد در اذهان مردم دارد، جلوگیری آن‌ها از دست‌درازی به مسجد است. شاردن در سفرنامه خود چنین آورده است که: «می‌گویند چون شاه‌عباس در ساختن مسجد شتاب داشت و سنگ مرمر به‌اندازه نیاز آماده نبود در این اندیشه شد مسجد جامع عتیق را که بنایی بسیار محکم و زیبا و باشکوه است و از مسجد شاه بزرگ‌تر است خراب کند و سنگ‌های مرمر و دیگر مصالح آن را در ساختن مسجد به کار برد، اما پیش از آنکه این نقشه به مرحله عمل درآید جمعی از ملایان خود را در پای شاه افکندند و متضرعانه به او گفتند: بی‌گمان اعلیحضرت بر این آرزو و امیدند که مسجدی که می‌خواهند بنا کنند نه تنها سال‌ها و قرن‌ها همچنان پایدار و بر دوام بماند؛ آیا باور نمی‌کنند بسا باشد پادشاهان آینده نیز بخواهند مسجدی بسازند و برای اینکه زودتر به هدف خود برسند از شما سرمشق بگیرند و مسجدی را که نیاکانشان بنا کرده‌اند و باشد که قرن‌ها همچنان پایدار بماند، ویران سازند. هم‌زمان با این احوال معدن سنگ مرمر بزرگی در اردستان کشف شد، از این رو شاه از خیال ویران‌ساختن مسجد جامع عتیق درگذشت (شاردن، ۱۳۷۲، ۴۵۹-۴۶۰).

ملزومات توسط کارفرما و مالک ملک تهیه می‌شود، اما در بناهای عمومی برای فراهم‌آوردن این ملزومات به بانی نیاز است. بانیان را می‌توان به دو دسته بانیان حکومتی و بانیان مردمی تقسیم کرد؛ چنانکه ابن‌خلدون نیز همین دسته‌بندی را معرفی می‌کند (ابن‌خلدون، ۱۳۸۸، ۴۲۱). کارهای بزرگ با بانی‌گری حکومت و کارهای خرد با بانی‌گری مردم عادی قابل انجام است و نقش هر دو آن‌ها در مانایی مسجد جامع اصفهان قابل‌شناسایی است (ن.ک. جدول ۸).

وقف عاملی است که برای مردم عام جامعه در دسترس‌تر از بانی‌گری است؛ زیرا بانی‌گری نیازمند سرمایه بیشتری است، اما واقف هر چه در توان اوست، حتی به اندازه یک شمع، را می‌تواند وقف کند.

«وقف یکی از ارزش‌های والای انسانی است که، تحت تأثیر جهان‌بینی دینی و مذهبی اسلام، علاوه بر داشتن نقش مؤثر اجتماعی و اقتصادی، کارکردهای متعددی در زندگی روزانه و فعالیت‌های شهری دارد. از نظر کالبدی نیز می‌توان نقش بسیار مؤثری را در شکل‌دهی به ساخت فضایی شهرهای دوره اسلامی و همچنین شهرهای ایران به وقف منتسب کرد. [...] میل به جاودانه‌زیستن، همواره انسان‌ها را بر آن داشته تا در کنار کار و تلاش مستمر، به ایجاد بناهایی بپردازند که در زمان حیات آن‌ها و همچنین پس از مرگ، منشأ خیر و برکات باشند» (کلانتری خلیل‌آباد، صالحی و رستمی، ۱۳۸۹، ۳۴) (جدول ۹).

• تأثیر روزآمدی و تغییرپذیری در مانایی مسجد جامع اصفهان

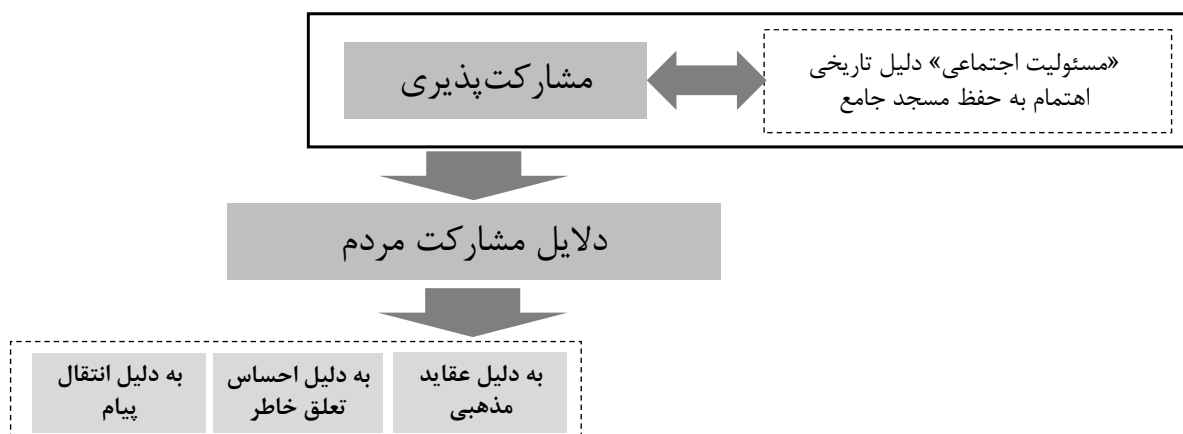
مسجد جامع اصفهان، طی تاریخ طولانی خود، توانسته است نزدیکی خود با سلیقه عامه را حفظ کند و به این طریق مخاطبان خود را راضی نگه دارد و ضمن حفظ پیوستگی خود با معماری گذشته، در هر دوره‌ای مطابق با سلیقه زیباشناختی جامعه تغییر کرده است.

مالی مورد نیاز می‌پردازند اما معماری و فرآیند ساخت‌وساز نیازمند حامی، هدایتگر، آغازگر و ناظر بر فرآیند ساخت نیز هست؛ در اینجا پای بانیان به میان می‌آید و لذا بانیان واقفانی‌اند که وظایفی فراتر از تهیه منابع مالی در فرآیند ساخت‌وساز را بر عهده می‌گیرند» (ادیب‌زاده، خالقیان و سعدوندی، ۱۳۹۹).

بنابراین فرهنگ بانی‌گری از دیگر زمینه‌های فرهنگی مانایی مسجد جامع اصفهان تلقی می‌شود (جدول ۸). در طول تاریخ همواره افرادی بانی انجام اقدامات مرمتی و بازسازی در ابعاد کوچک و بزرگ در مسجد جامع اصفهان بوده‌اند. در واقع بانی‌گری سازوکاری است که جامعه اسلامی طی قرن‌ها برای مشارکت در ساخت‌وساز ابنیه عام‌المنفعه به آن دست‌یافته است. معماری نیازمند ملزوماتی همچون زمین ساخت، مصالح، نیروی انسانی و... است که غالباً تهیه آن‌ها نیازمند سرمایه و قدرت است. در بناهای خصوصی این

تصویر ۵. تصویر ارتباط بنا و شبکه معابر در سال ۱۳۳۵. مأخذ: فقیه، ۱۳۵۴.

تصویر ۶. پتانسیل‌های فرهنگی مسجد جامع اصفهان در ایجاد مشارکت پذیری. مأخذ: نگارندگان.

نتیجه‌گیری

عوامل فرهنگی و اجتماعی تأثیرگذار در مانایی مسجد جامع اصفهان را می‌توان به پنج عامل اصلی دسته‌بندی کرد. عامل تأثیرگذار اول، کیفیت حضورپذیری مسجد جامع اصفهان است. «نیاز به حفظ کاربری» و، به بیان دیگر، حفظ مخاطب، از دلایل عمده اهتمام تاریخی در حفظ اینبنیة تاریخی زنده است. این عامل فرهنگی خود تحت تأثیر عوامل فرهنگی دیگر واقع است. حضورپذیری به معنای پتانسیل فرهنگی یا کالبدی بنای تاریخی است که منجر به تداوم حضور کاربر در بنا می‌شود. عامل فرهنگی

از نگاه کالبدمحورانه صرف، شاید چنان گمان رود که یک بنای تاریخی اصیل، بنایی است که بتواند کالبد اولیه خویش را بی‌هیچ تغییری حفظ کند، اما با رویکرد فرهنگی و اجتماعی، تغییرات و ظرفیت تغییرپذیری بنا به‌عنوان یک ارزش برای بنای تاریخی تلقی می‌شود که هر بنای تاریخی واجد آن نیست، اما مسجد جامع اصفهان به‌خوبی از آن برخوردار است (گرابار، ۱۳۸۸، ۵۱-۵۲). همین ظرفیت تغییرپذیری است که مسجد جامع اصفهان را برای پذیرش مخاطبان جدید و تداوم حیات خود مهیا نگه داشته است.

جدول ۷. نمونه موردی از شواهد، حضور نشانه‌های مشارکت مردمی در کتیبه‌های مسجد جامع اصفهان. مأخذ: نگارندگان.

عامل مستخرج از شواهد	نمونه موردی از شواهد
مشارکت‌پذیری (مشارکت مردم عادی در مانایی مسجد جامع اصفهان)	شاهد محکم نقش این میل در فرهنگ اصفهان در نگاهداشت مسجد جامع اصفهان، کتیبه‌ای است در این مسجد که شخص مرمت‌کننده خود به‌طور مستقیم به این موضوع اشاره کرده است که هدفش از این اقدام ورود این انسان میرا به ساحت جاودانگی مسجد است و چه زیبا این مطلب را در کتیبه با این شعر بیان کرده است: «غرض نقشی است کز ما باز ماند / که هستی را نمی‌بینم بقایی» (هنرفر، ۱۳۵۰)؛ یا در کتیبه‌ای دیگر آمده است: «موفق شد به احسان یوسف آقا / قدم زد بی‌ریا در خیر و احسان / بروی حوض مسجد ساخت تالار / که باشد سجده‌گاه اهل ایمان / صحیفه این عمارت یادگاری است / که از وی ماند در شهر صفهان» (همان، ۱۶۵)؛ بنابراین یوسف آقا صراحتاً بیان می‌دارد که این اقدام مرمتی را از آن جهت انجام داده است که یادگاری از او باقی بماند و تا زمانی که شهر اصفهان هست، مسجد جامع اصفهان نیز خواهد بود و یاد یوسف آقا نیز زنده خواهد ماند. یا در نمونه‌ای دیگر در کتیبه‌ای آمده است: «محمدعلی آنکه از دور او / گریزان بود فتنه از چهارسو / از بس خدمت مسجد جمعه کرد / میسر شدش هر چه کرد آرزو / به مسجد ز اطلس نیفکند فرش / که اطلس بنایش بود پشم و مو / بساطی فروچید از سنگ و لعل / که هر روز نو گردد از رفت و رو» (همان، ۱۶۱-۱۶۲). یا در کتیبه‌ای سخن از وقف سنگاب رفته است با این مضمون که: «کرد وقف شاه مظلومان حسین‌ابن‌علی / هر که نوشد آب گوید لعن بر ابن زیاد» (همان، ۱۶۱).

جدول ۸. نمونه موردی از شواهد، فرهنگ بانی‌گری. مأخذ: نگارندگان.

عامل مستخرج از شواهد	نمونه موردی از شواهد
فرهنگ بانی‌گری	در اکثر متون تاریخی بیشتر به بنیان حکومتی اشاره شده است. به عنوان مثال در یکی از متون آمده است: «یکی مسجد جامع عتیق است و به مسجد جامع معروف است. بانی این مسجد سلطان ملک‌شاه سلجوقی است که به سرکاری خواجه نظام‌الملک بنا نموده کتابه به اسم آن پادشاه دارد. شبستان آن بسیار محکم به‌خصوص به نام آن وزیر بی‌نظیر مشهور است، در چهار سمت چهار ایوان [...] صفویه ایوان آن را مرمت زیادی نموده‌اند بلکه مظنون است که این ایوان از بناهای جد آن‌ها است؛ کتابه به اسم آن‌ها دارد» (افضل‌الملک، ۱۳۸۰، ۳۴). ابونعیم اصفهانی نیز به معرفی برخی از هزینه‌هایی که از دارایی حکومت برای مسجد جامع یهودیه ^۶ (ریشه اولیه مسجد جامع کنونی) صرف شده می‌پردازد و به نام برخی بنیان حکومتی اشاره می‌کند (ابونعیم اصفهانی، ۱۳۷۷، ۱۳۱).

جدول ۹. نمونه موردی از شواهد، فرهنگ وقف. مأخذ: نگارندگان.

عامل مستخرج از شواهد	نمونه موردی از شواهد
فرهنگ وقف	مافروخی از شخصی به نام ابومضر رومی نام می‌برد که دری را وقف مسجد کرده است (مافروخی، ۱۳۸۵، ۹۰)؛ یا در لوحی سنگی آمده است: «در دوره شاه‌طهماسب اول دومین پادشاه از سلسله صفویه بنده درگاه (امیر اعلان بن رستم سلطان اله افشار اردلو) در ملازمت شاهزاده عالمیان، سلطان احمد میرزا فرزند شاه‌طهماسب، در شهر اصفهان اقدام به حفر نهری نموده و آب مباح به مسجد جامع آورده و آن را قربه الی الله تعالی وقف بر مسجد جمعه اصفهان نموده است» (هنرفر، ۱۳۵۰، ۱۶۵)؛ یا، همان‌طور که پیشتر نیز گفته شد، در کتیبه‌ای سخن از وقف سنگاب رفته است با این مضمون که: «کرد وقف شاه مظلومان حسین‌ابن‌علی / هر که نوشد آب گوید لعن بر ابن زیاد» (همان، ۱۶۱)؛ و یا انواع دیگر وقف چون وقف خانه، وقف روغن چراغ و غیره برای مسجد که در کتیبه‌ها مکتوب شده است (همان، ۱۲۱).

پی‌نوشت

۱. Durability

۲. Eternal

۳. Grounded Theory

۴. از همین جمله، می‌توان منازعات میان شیعه و سنی و تأثیرات آن را بر مسجد جامع اصفهان نام برد. ابن بطوطه سیاح مراکشی قرن هشتم از تأثیر این منازعات بین شیعه و سنی بر ویرانی شهر سخن می‌گوید: «اصفهان که از شهرهای عراقی عجم است شهری بزرگ و زیبا است. ولی اکنون قسمت زیادی از آن در نتیجه اختلافاتی که بین سنیان و شیعیان آن شهر به وقوع می‌پیوندد به ویرانی افتاده. این اختلافات هنوز هم ادامه دارد و مردم آن شهر دائم در منازعه و کشتار به سر می‌برند» (ابن بطوطه، ۱۳۶۱، ۲۱۱).

۵. گرابار می‌گوید در گنبدخانه شمالی و جنوبی (کتیبه‌ها) شواهدی از رقابت و مجادله میان دو وزیر سلجوقی تاج‌الملک و نظام‌الملک دیده می‌شود و هر یک از آن‌ها سعی در رساندن پیامی به مخاطبان خود و در پاسخ به پیام رقیب خود داشته‌اند. گویی در لوای پیام‌های اخلاقی یکی دیگری را به گناهکاری محکوم نموده است و دیگری خود را زاهدی عاری از گناه معرفی نموده است و این نکته بیانگر آن است که مسجد جامع اصفهان تنها یک اثر معماری و فضایی برای برپایی نماز نبوده است و کاربردهایی فراتر از آن داشته است (گرابار، ۱۳۸۸، ۶۸-۷۰).

۶. ابن حوقل، مقدسی، ناصر خسرو، مافروخی، ابن اثیر و یاقوت همگی شرح مسجد جمعه یهودیه را، که مسجد جمعه فعلی جانشین آن شده است، می‌دهند (هنرفر، ۱۳۵۰، ۶۸).

فهرست منابع

- ابن بطوطه. (۱۳۶۱). *سفرنامه ابن بطوطه* (ج. ۳) (ترجمه محمدعلی موحد). تهران: علمی و فرهنگی.
- ابن خلدون، عبدالرحمان. (۱۳۸۸). *مقدمه ابن خلدون* (ج. ۱ و ۲) (ترجمه محمد پروین گنابادی). تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ابونعیم اصفهانی، حافظ. (۱۳۷۷). *ذکر اخبار اصفهان*. (ترجمه نورالله کسای). تهران: سروش.
- ادیب‌زاده، سودابه؛ خالقیان، سیما و سعدوندی، مهدی. (۱۳۹۹). عوامل فرهنگی و اجتماعی تأثیرگذار در مشارکت تاریخی مردم اصفهان در حفاظت از مسجد جامع اصفهان. *اندیشه معماری*، ۴(۸)، ۲۹-۳۹.
- افضل‌الملک، میرزا غلامحسین. (۱۳۸۰). *سفرنامه اصفهان*. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- الکساندر، کریستوفر. (۱۳۹۰). *معماری و راز جاودانگی* (ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی). تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- امین پور، احمد؛ اولیاء، محمدرضا؛ عباسی هرفته، محسن و کلانتری، مائده. (۱۳۹۲). *تداوم کارکرد؛ رویکرد غالب مداخلات حفاظتی در مسجد جامع اصفهان؛ گونه‌شناسی و تبیین رویکرد مداخلات حفاظتی از ابتدای شکل‌گیری مسجد تا دوره قاجار*. مرمت و معماری ایران، ۳(۶)، ۲۷-۴۰.
- پاکزاد، جهان‌شاه. (۱۳۸۱). *کیفیت فضا. آبادی*، ۱۴(۳۷)، ۱۰۰-۱۱۱.
- پورجعفر، محمدرضا. (۱۳۸۲). *جاودانگی در شهرسازی با نگاهی به شهر رم*. ماهنامه شهرداری‌ها، ۵۴(۵)، ۵۱-۵۴.
- جابری انصاری، محمدحسن. (۱۳۲۲). *تاریخ ری و اصفهان*. اصفهان: حسین عماد زاده.
- خالقیان، سیما و صالحی، ابودر. (۱۳۹۸). *تأثیر تداوم کارکرد در ماندگاری بافت تاریخی شهر زواره*. ۱۰(۴۰)، ۱-۲۵.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). *لغت‌نامه دهخدا*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- شاردن، ژان. (۱۳۷۲). *سفرنامه شاردن* (ترجمه اقبال یغمایی). تهران: توس.

نخست در حضورپذیری، مجموعه الگو-رویدادهای متنوع و گوناگونی است که در مسجد جامع اصفهان موجب حضور بیشتر مخاطب می‌شود. این الگو-رویدادها فراتر از برگزاری صرف نماز است؛ هرچند بار ارزشی که عبادت در مسجد می‌یابد، خود عاملی برای تداوم حضور کاربر است. از جمله کارکردهای متنوع دیگر شامل کارکردهای آموزشی، برگزاری آیین‌ها، شکل‌گیری رویدادهای سیاسی و حضور گروه‌های مختلف مذهبی است. رویدادهای سیاسی و عقاید مذهبی متفاوت در کالبد مسجد جامع اصفهان و کتیبه‌ها انعکاس می‌یابد و بر فرآیند حفاظت و نگهداری و پویایی فضای مسجد تأثیرگذار است. عامل فرهنگی دیگری که باعث افزایش حضورپذیری مردم در مسجد جامع اصفهان می‌شود، نحوه دسترسی و حضور در مسجد جامع اصفهان است. زیرا فرآیند رسیدن به مسجد جامع اصفهان و حضور در آن از جنس مسیرهای ارتباطی تعریف‌شده و معمول نیست؛ بلکه از جنس خط سیری برای تداوم زندگی روزانه است. این کیفیت عجیبی است که از دیدگاه شهرسازی به‌عنوان نمونه شگفت‌همیزیستی و کنارآمدن میان بندگی و زندگی است. در نتیجه مسجد جامع اصفهان، هم به لحاظ رخ‌دادن کاربری‌های گوناگون در آن، و هم به لحاظ ارتباط قوی با زندگی روزانه مردم در شهر، خود یک شهر پویا و مکانی برای زندگی و بندگی و نقطه کانونی شهر و مکانی برای انجام فعالیت‌ها و کارهای روزانه است. مشارکت مردم عامل فرهنگی دیگری در مانایی مسجد جامع اصفهان است که این عامل نیز خود متأثر از عوامل فرهنگی دیگر، همچون باورهای دینی به لزوم نقش اجتماعی فعال مسلمان در جامعه، احساس تعلق مردم به مسجد و ارضای میل فطری به جاودانگی از طریق گذاشتن اثری از خود در مسجد جاودانه عتیق اصفهان است. این حضور و مشارکت، چه از جنس فیزیکی و به معنای انجام اقدامات مرمتی و چه از جنس معنوی به معنای حضور مردم در مسجد، باعث ایجاد مانایی در مسجد جامع اصفهان شده است. فرهنگ بانی‌گری و وقف از دیگر عوامل فرهنگی تأثیرگذار در مانایی و حفاظت از مسجد جامع اصفهان است. این عوامل فرهنگی به‌خوبی ملزومات مادی و فیزیکی مورد نیاز برای مرمت و حفاظت مسجد جامع اصفهان را در طول تاریخ فراهم آورده است. تغییرپذیری و روزآمدی قابلیت فرهنگی دیگر مسجد جامع اصفهان است که از طریق احترام به خواست و سلیقه مخاطب در دوره‌های مختلف تاریخی و سلیقه زیباشناختی او به‌عنوان یک عامل نیرومند فرهنگی، توانسته است مخاطب را راضی نگه دارد و او را برای مسجد جامع حفظ کند.

- شفیعیان داریانی، فائزه؛ پورجعفر، محمدرضا و قبادی، علی‌رضا. (۱۳۹۳). مفهوم ماندگاری در معماری اسلامی و مقایسه آن با مفهوم پایداری در معماری معاصر. *پژوهش‌های معماری اسلامی*، ۲(۴)، ۳۲-۴۸.
- عباسی هرفته، محسن. (۱۳۹۴). شرحی بر سنت حفاظت معماری در ایران با تکیه بر شواهد تاریخی حفاظت در مسجد جامع اصفهان. یزد: انتشارات دانشگاه یزد.
- فروزنده، آيسان؛ نقره‌کار، عبدالحمید و حمزه‌نژاد، مهدی. (۱۳۸۸). راز جاودانگی آثار معماری (تحلیلی بر نگرش‌های نوگرا و فرانوگرا و رویکردهای فراگیرتر). *باغ نظر*، ۶(۱۲)، ۳۱-۴۴.
- فقیه، نسرين. (۱۳۵۴). اصفهان شهری برای عابر پیاده. هنر و مردم، ۱۵۲(۱-۲)، ۱۰-۲.
- قلعه‌نویی، محمود و کلانتری، مائده. (۱۳۹۲). بررسی تغییر نقش مسجد جامع عتیق در ساختار شهری اصفهان در گذر زمان. *مطالعات شهر ایرانی اسلامی*، ۴(۱۱)، ۱۷-۲۷.
- کسای، نورالله. (۱۳۷۶). اصفهان در دوره آل بویه و سلجوقیان. *نشریه دانشکده ادبیات دانشگاه اصفهان*، ۱۴(۹)، ۱۷۶-۲۰۲.
- کلانتری خلیل‌آباد، حسین؛ صالحی، سید احمد و رستمی، قهرمان. (۱۳۸۹). نقش تاریخی وقف در شکل‌گیری شهر اسلامی. *مطالعات شهر ایرانی اسلامی*، ۱(۱)، ۳۳-۴۳.
- کلانتری خلیل‌آباد، حسین و درخشانی، نجلا. (۱۳۹۳). راهبردهای پایداری کالبدی-اجتماعی در محلات تاریخی (مطالعه موردی محله عودلاجان تهران). *مطالعات شهری*، ۳(۱۰)، ۳-۱۴.
- گالدیری، اوژینو. (۱۳۷۰). *مسجد جامع اصفهان* (ترجمه عبدالله جیل عاملی). تهران: سازمان میراث فرهنگی.
- گذار، آندره. (۱۳۱۶). *آثار ایران* (ترجمه محمدتقی مصطفوی). تهران: چاپخانه مجلس.
- گرابار، اولگ. (۱۳۸۸). *مسجد بزرگ اصفهان* (ترجمه علی موسوی فریدنی). اصفهان: چاپ گیتی.
- مافروخی، مفضل بن سعد. (۱۳۸۵). *محاسن اصفهان* (ترجمه حسین بن محمد آوی) (ویراسته محمدرضا زادهوش). اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
- مرتضی، هشام. (۱۳۸۷). *اصول سنتی ساخت‌وساز در اسلام* (ترجمه ابوالفضل مشکینی و کیومرث حبیبی). تهران: انتشارات مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری.
- هنرفر، لطفاله. (۱۳۵۰). *گنجینه آثار تاریخی اصفهان*. تهران: چاپخانه زیبا.
- Harris, C. (2005). *Dictionary of Architecture and Construction*. New York: McGraw-Hill.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Bagh-e Nazar Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله:

خالقیان، سیما؛ ادیب‌زاده، سودابه و سعدوندی، مهدی. (۱۴۰۰). عوامل فرهنگی-اجتماعی تأثیرگذار بر مانایی مسجد جامع عتیق اصفهان. *باغ نظر*، ۱۸(۹۴)، ۷۹-۹۰.

DOI: 10.22034/BAGH.2020.215401.4429

URL: http://www.bagh-sj.com/article_126826.html